

ОПИСОВІ ПРЕДИКАТИ У СТАРОУКРАЇНСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРНІЙ МОВІ XVI СТ. (НА МАТЕРІАЛІ «ВОЛИНСЬКИХ ГРАМОТ»)

У статті схарактеризовано структурні моделі та семантичну специфіку описових предикатів, зафіксованих у «Волинських грамотах XVI ст.»

The article characterizes structural models and semantic specifics of descriptive predicates that was stated in «Volhynia Letters of XVI century».

Описові предикати (ОП) як клас сполук, організованих певною групою «напівзв'язкових» дієслів, уже були об'єктом лінгвістичних досліджень у різних аспектах, зокрема структурному, семантичному та функціональному¹.

Під ОП дослідники розуміють одиницю «непрямої» (вторинної) номінації, яка складається з дієслівного компонента з переосмисленим первинним значенням та іменного компонента; вона семантично цілісна і виконує синтаксичну функцію простого дієслівного присудка або сполуки підмета та присудка².

Іншими словами, описовий предикат – це лексико-граматична аналітична одиниця вторинної номінації, що є неоднослівним найменуванням процесу чи якості і «складається з дієслівного компонента з переосмисленим первинним значенням (зв'язаним значенням) та іменникового компонента, що несе нове основне смислове навантаження»³.

В.А.Кузьменкова визначальним критерієм для віднесення тієї чи іншої одиниці до ОП як особливої сполуки вважає фундаментальну властивість ОП – представляти на денотативному рівні одну (єдину) понятійну одиницю, що проте не означає її ізоморфності щодо формальних синтаксичних одиниць – членів речення⁴.

Дослідники зазначають, що «порівняно з вільними сполуками, ОП характеризуються більшою, а щодо фразеологізмів — меншою стійкістю. ОП передбачають певні семантичні перетворення в одному з компонентів сполуки (дієслівному), тоді як фразеологічні одиниці здебільшого створюються внаслідок метафоричного переосмислення вільного словосполучення в цілому»⁵.

ОП староукраїнської літературної мови ще не були об'єктом дослідження. Їх вивчення в діячності (зокрема у структурному та семантичному аспектах) із проекцією на сучасну українську літературну мову дозволило б виявити специфіку певних елементів мислення, вербалізованих у відповідних дієслівно-іменних сполуках, і динаміку їх історичного розвитку.

Мета статті – схарактеризувати ОП, засвідчені у «Волинських грамотах XVI ст.» (К., 1995). Основне **завдання** полягає у виявленні специфіки структурних моделей та семантики описових предикатів, які є **об'єктом** дослідження.

З погляду мовної структури у «Волинських грамотах XVI ст.» виділяємо переважно непередикативні конструкції, які складаються з дієслова і додатка (прямого чи непрямого). У цих сполуках іменний компонент може бути виражений по-різному:

1) іменником у Зн. відм. без прийменника; це найбільша група, у якій переважають сполуки з дієсловами *чинити*, *делати*, *делати*, *мати*, *давати*, наприклад: *вгоду вчинити* (ВГ, 17) – у значенні ‘домовитись’; *кри(в)ду и перека(з)у чинити* (ВГ, 22) – ‘кривдити і перешкоджати’; *кри(в)ды чинити* (ВГ, 93) – ‘кривдити’; *переказы чинити* (ВГ, 41) – ‘перешкоджати’; *ω(t)праву вчинити* (ВГ, 37) – у значенні ‘покарати’; *ωбъмову вчини(в)ши* (ВГ, 42) – ‘обмовивши’; *тру(д)ности чинити* (ВГ, 39) – ‘затруднювати, перешкоджати’; *нагорожє(н)є вчинити* (ВГ, 65) – ‘нагородити’; *запису не вчинила* (ВГ, 67) – ‘не записала’; *запи(с) учинит* (ВГ, 99) – ‘записати’; *платы чинити* (ВГ, 71) – ‘платити’; *личбы чинити* (ВГ, 79) – ‘лічити’; *делу не учини(в)ши* (ВГ, 91) – ‘не поділивши’; *де(л) учинили* (173) – ‘поділили’; *вырєчє(н)є чинимъ* (ВГ, 114) – ‘ухвалюємо’; *тру(д)ности делати* (ВГ, 26) – ‘затруднювати’; *кривды делати* (33) – ‘кривдити’; *порадокъ вделати* (94) – ‘упорядкувати’; *кри(в)да и шкода делати* (41) – ‘кривдити і шкодити’; *мо(л)ча(н)є мети* (39) – ‘мовчати’; *выправу мети* (ВГ, 118) – ‘пояснювати’; *спор мєли* (ВГ, 220) – ‘сперечалися’; *до(з)воле(н)є дати* (ВГ, 32) – ‘дозволити’; *выправу дати* (ВГ, 50) – ‘пояснити’; *тру(д)ности задава(ти)* (149) – ‘ускладнювати’ та ін.;

2) іменником у Зн. відм. з прийменником «в»: *(в) шкоду привєсти* (ВГ, 41) – у значенні ‘зашкодити’; *в заставу дати* (ВГ, 38) – ‘заставити’; *в ма(л)жє(н)ство понѣти* (21) – ‘одружитися’ та ін.;

3) іменником у Дав. відм. з прийменником «к/ку»: *к рука(м) взѣти* (ВГ, 56) – у значенні ‘дістати, здобути’; *ку шкоде и накладу приводити* (ВГ, 45) – ‘зашкодити’ та ін.;

4) іменником у Род. відм. з прийменниками «до», «з»: *до ру(к) взѣти* (ВГ, 69) – у значенні ‘придбати’; *з ру(к) пустити* (ВГ, 115) – у значенні ‘втратити’; *до до(л)го(в) прийти* (ВГ, 109) – ‘заборгувати’ та ін.

ОП, у яких іменний компонент виражений іменником із прийменником, менш поширені в тексті. Окрім того, деякі з них у «Словнику української мови XVI – першої половини XVII ст.» наведено як синонімічні сполуки: *взѣти до рукъ, взѣти зъ рукъ, взѣти к рукамъ* (СЛУМ 4, 36).

До багатьох ОП у тексті засвідчено однослівні відповідники, які функціонують як абсолютні синоніми:

- *кри(в)ды чинити – кри(в)ди(ти)*: Де(ти) мои, доше(д)ши ле(т) свои(х) зупо(л)ны(х), ни (в) чо(м) бра(т)я и бли(з)ки(и) мое руша(ти), *кри(в)ды* жадное е(и) *чинити*, з моцы и де(р)жаня еє вы(и)мова(ти) не маю(т) (ВГ, 93) – А бра(т)я моя с ты(х) дву(х) часте(и) пе(р)вопоменены(х) Бутяти(ч) не маю(т) ма(л)же(н)ки моеє ничи(м) *кри(в)ди(ти)*... (ВГ, 90);

- *тру(д)ности чини(ти) – затру(д)няти*: И *тру(д)ности* для того нѣкоторое и(м) *чини(ти)* не маю (ВГ, 39) – такъ потто(м)кове... не маю(т) в томъ ма(л)жо(н)ки мое(и) мило(и) *затру(д)няти*... (ВГ, 29);

- *вырече(н)е чинити – вырека(ти)*: Я, Ива(н) Семенови(ч), а я Ивановаѡ Ната(л)я Васи(л)євна Ку(р)цевича... *вырекаемъ*... (ВГ, 114) – ...за пото(м)ки и вси кре(в)ные, бли(з)кие нши, *вырече(н)е чинимъ* и ѡ то все мо(л)чати маемъ (ВГ, 114);

- *шкоды дела(ти) – шкодити*: А бра(т)я, кре(в)ные и ни(х)то з бли(з)ки(х) мои(х) в то(т) дво(р) мо(и), са(д) и во (в)се тоє, што к двору при(с)лухає(т), ничи(м) сѡ вступовати, з моцы, вла(д)ности еє вы(и)мовати и никоторое переказы и *шкоды* ни в чо(м) е(и) *дела(ти)* и ничего к тому мети и мовити не маю(т) (ВГ, 98) – Кгды жъ тымъ записомъ, которы(и) я даю ма(л)жонце мое(и), всякихъ ѡборонъ и во(л)носте(и) ншихъ, што бы тому записови *шкодити* мело, ѡ(т)ступую... (29);

- *грани положити – ѡграничити*: и казали е(с)мо *грани положити* и закопы и закопати (ВГ, 220) – ко(п)цами ѡкопа(в)ши и *ѡграничивши*, его мл(с)ти пода(л), то е(ст) почо(н)ши напе(р)ве(и) два

ко(п)цы у п^лты **в**ны(х) воло(к) по(д)ле доро(ж)ки, которая иде(т) с Ко(р)та(н) до Гру(н)ское гати [...] та^л (ж) доро(ж)ка *граничи(т)* зе(м)лю пна Лу(ц)кого (ВГ, 49);

• *нагороже(н)е вчинити* – *нагородити*: за та(к) великие мл(с)тивые ласки и утра(ты) его м(л) з себе показати и *нагороже(н)е вчинити* (65) – кромя жа(д)но(г)[о] права и доводу и присяги, **в**(д)но нарече(н)е слова и(х) имъ **в**прави(ти) и *нагородити* такъ, яко бы **в**ни ничо(г)[о] собе в то(м) не шкодовали (ВГ, 77) та ін.

Найбільш частотними у «Волинських грамотах» є ОП з такими дієсловами-«напівзв’язками»: *чинити* (вживається 165 разів), *мати* (44), *давати* (34), *ділати* (19) тощо. Названі нами дієслова-«напівзв’язки», які входять до складу ОП, є тим більш десемантизованими, чим більше іменних компонентів до себе можуть приєднувати. До таких належать дієслова: *чинити*, *у(в)чиняти*, *ділати*, *де^лати*, *давати*, *мати*.

чинити (*вчинити*) – перека(з)у, кри(в)ду, тру(д)ности, прис^лгу, **в**(т)праву, **в**б^ьмову, вг(о)ду, накладу, нагорожене, запису, **в**пра(в)у, плати, заплати, ли(ч)бы, де(л), конець, постанове(н)е, те(с)таме(нт), границу, про(з)бу та ін.;

делати – тру(д)ности, кривды, порадокъ, перека(з)ы, шкоды;

де^лати – кри(в)ду, шкоду;

давати – до(з)воле(н)е, виправу;

мати – к рука(м), в де(р)жа(н)и, мо(л)ча(н)е та ін.

ОП з різними дієсловами вступають у синонімічні зв’язки: *кри(в)ду... чинити* (ВГ, 22), *кривды... делати* (ВГ, 33), *кри(в)да... де^лати* (41) тощо.

Про менш ослаблений, ніж у фразеологічних сполуках, зв’язок між компонентами свідчить і той факт, що при тих самих іменниках можуть вживатися різні напівзв’язкові дієслова:

шкоду – делати, де^лати, наложити; приводити ку *шкоде*; платити, заплатити, полатити, всказати, **в**(т)ложити, **в**правити, нагороджати, шкодовати, компенсувати, **в**(т)правити *шкоды*;

накладу – приводити (ку); чинити, наложити, прин^лти; платити, **в**правити, заплатити, полатити, всказати, шкодовати, **в**(т)правити, **в**(т)ложити;

кривду – чинити, делати, де^лати, брати;

тру(д)ности – делати, чинити, задавати;

переказу – чинити, делати;

вгоду – чинити;

вгода – сталася;

руки – мѣти (к, до, в), де(р)жати (к), взѣти (до, к), дати (до), пустити (в), подати (в), брати (к), вы(и)мовати (з), пускати (в, з), прийти (до) тощо.

Окрім того, із «напівзв'язковими» дієсловами активно вживаються контекстуальні синоніми, наприклад: *чинити перека(з)у, кривду, шкоду, трудности, наклад; делати перека(з)ы, кривды, тру(д)ности, шкоды; делти кри(в)ду, шкоду* і т.д.

ОП вступають між собою і в антонімічні відношення:

- *к рука(м) взѣти* (ВГ, 72) – *з ру(к) пустити* (ВГ, 115);
- *до ру(к) мети* (ВГ, 25) – *з ру(к) выимовати* (ВГ, 99);
- *шкоды делати* (ВГ, 98) – *(ш)коды нагорожати* (ВГ, 41), *шкоды платити* (56), *шкоды управити* (ВГ, 60), *шкоды всказати* (ВГ, 66), *шкоды шкодова(ти)* (ВГ, 72), *шкоды ко(м)не(н)сувати* (ВГ, 154);
- *до до(л)го(в) пришли* (ВГ, 109) – *до(л)гъ заплати(л)* (ВГ, 142);

Для мови аналізованої пам'ятки характерним є те, що часто непредикативним зв'язком із дієсловом-«напівзв'язкою» пов'язана сполука двох або трьох іменників із єднальним сполучником «і». Причому ці компоненти варіюються: *кри(в)ду и перека(з)у... чинити* (ВГ, 22); *кри(в)да и шкода делти* (ВГ, 41); *ку шко(де) и накла(д)у приводити* (ВГ, 60); *кривду и шкоду... беручи* (ВГ, 56); *шкоды и наклады... платити* (ВГ, 56); *тру(д)ности и переказы чинити* (ВГ, 60); *шкоды и наклады... управити* (ВГ, 60; 61); *шкоды и наклады... шкодова(ти)* (ВГ, 72); *шкоды и наклады... наложити мели* (ВГ, 75); *шкоды и наклады... ѡ(т)прави(виш)* (ВГ, 75); *тру(д)ности и переказы и пренагаба(н)ѡ чинити не маем* (ВГ, 193); *шкоды и наклады... принѡли* (130); *вины и шкоды ѡ(т)прави(ти)* (ВГ, 136) тощо. Наведені факти засвідчують насиченість тексту ОП, що на синтаксичному рівні спричиняє значну кількість однорідних членів речення, зокрема, однорідних присудків.

Важливою особливістю пам'ятки є також активне вживання означення (поширювача) при іменниковому компоненті ОП: *Во(л)на жона моя ѡ(в)до(т)я по животе моє(м) тыє рухомы(и) речи к рука(м) свои(м) ме(ти)* и (в)жива(ти) часы ве(ч)ными (ВГ, 19); *А естли бы бли(з)киє и кре(в)ные мои, не ѡ(т)давши є(и) тоє сумы пнзе(и), с ты(х) имене(и) чимь-ко(л)векъ рушити мели або якую кри(в)ду и перека(з)у є(и) в томъ чинити мели...* (ВГ, 22); *...никоторы(и)*

переказы и тру(д)ности на то(м) е(и) дела(т) не маю(т) (ВГ, 25); ...и некоторое кри(в)ды на томъ е(и) делати не маемъ (ВГ, 31); ...и ѿ томъ ве(ч)ное мо(л)ча(н)е мети (ВГ, 39); ...кро(м) ко(ж)дое шкоды и накладу его, та(к) те(ж) и пода(ч)ки г(с)дрские за прошлые лета... ѿ(т)правова(т) заплатит и вто(м) пана Гаплича заступити маю и, што бы па(н) Ива(н) Гапли(ч) на то(м) шкодова(л), нагородити буду повинѣ(н) (ВГ, 55); ...мусил-о(м) в руки ѿ(б)чие заста(в)ны(м) ѿ(б)ычае(м) пусти(ти) (ВГ, 59); ...и ѿправы присто(и)ное, што ко(ж)ды(и) му(ж) жоне повинѣ(н), на мае(т)ности свое(и) не (в)чиниль (ВГ, 79); ...делу ве(ч)исто(г)[о] во (в)сих име(н)я(х) справедливе не вчини(в)ши (ВГ, 99); то(г)ды такую прияте(л)скую вгodu за прия(з)ливы(м) нала(з)комъ межи и(х) листами вчинили (ВГ, 105); А панове Матеѣ(в)ские того увѣза(н)я боронити и спрети(в)енья в то(м) жа(д)ного чинити не маю(т)... (ВГ, 106); до до(л)го(в) немалы(х) пришли (ВГ, 109); прислагу телесную учини(т) водле права (ВГ, 155); (в)сю шкоду добре ѿправи(в)ши (ВГ, 204) тощо.

Отже, на підставі аналізу однієї пам'ятки, зокрема «Волинських грамот XVI ст.», можна говорити про те, що ОП є досить поширеними в українській мові XVI ст. Десемантизувавшись, дієслівні компоненти *чинити, ділати, делати, давати, мати, взати* приєднують до себе значну частину іменників – контекстуальних синонімів. На понятійному рівні ці сполуки позначають одну одиницю. Частина ОП мають у тексті однослівні дієслівні відповідники, вступають між собою в синонімічні й антонімічні зв'язки.

¹Кузьменкова В.А. Типология описательных предикатов и их аналогов в современном русском языке: Автореф. дис... канд. филол. наук: 10.02.01 / Московский гос. ун-т им. М.В.Ломоносова. – М., 2000; Бойченко Н.О. Семантичні параметри дії, що виражаються вербоїдами // Наукові записки. Том 18. Філологічні науки / Національний ун-т «Києво-Могилянська академія». – К., 2001. – С. 32-35; Бойченко Н.О. Стійкі дієслівні сполуки у публіцистичному тексті: типологічні ознаки та експресивний потенціал: Автореф. дис... канд. филол. наук: 10.02.01 / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2002.; Гошилик В.Б. Семантико-синтаксична структура речень із предикатними стійкими дієслівно-іменними сполуками в сучасній українській мові: Автореф. дис... канд. филол. наук: 10.02.01 / Прикарпатський національний ун-т ім. Василя Стефаника. – Івано-Франківськ, 2006. – 20 с.; Адінцева Ю. Типологія дієслівного компонента в описовому дієслівно-іменному предикаті // Лінгвістичні студії: 36. наук.

праць / Укл.: Анатолій Загнітко (наук. ред.) та ін. – Донецьк, 2007. – Вип. 15. – С. 216-220; Карпенко Н. Розрізнення описового і фразеологічного сполучень // Лінгвістичні студії: Зб. наук. праць / Укл.: Анатолій Загнітко (наук. ред.) та ін. – Донецьк, 2007. – Вип. 15. – С. 257-260; ²Кузьменкова В.А. Зазнач. праця. – С. 7; ³Бойченко Н.О. Зазнач. праця. – С. 4; ⁴Кузьменкова В.А. Зазнач. праця. – С. 7; ⁵Бойченко Н.О. Зазнач. праця. – С. 6.

Список умовних скорочень назв джерел

ВГ – Волинські грамоти XVI ст. / Упоряд. В.Б.Задорожний, А.М.Матвієнко. – К.: Наук. думка, 1995. – 245 с.

СЛУМ – Словник української мови XVI – першої половини XVII ст.: У 28-ми вип. / НАН України Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича; гол. ред. Д.Гринчишин. – Вип. 4. – Львів, 1997. – 260 с.